

ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНІ ВІДНОСИНИ: ІСТОРИЧНА ТА СУЧАСНА РЕТРОСПЕКЦІЯ

У статті аналізуються історичні моделі взаємовідносин та взаємовпливу держави і релігії, специфіка функціонування та розвитку релігії, держави і церкви в сучасних суспільствах.

Ключові слова: держава, релігія, політика, взаємовідносини, секуляризація, свобода совісті, державно-церковні відносини.

Актуальність дослідження полягає у складності взаємовідносин між державою і церквою та формах їх реалізації.

Метою даної роботи є спроба показати дуалізм відносин у системі *релігія(церква) – держава*. До основних завдань відносимо: 1) аналіз історичних моделей державно-церковних відносин; 2) дослідження сучасних форм співпраці держави і церкви; 3) вивчення форм взаємовідносин релігії та соціальних інституцій в Україні.

Рівень розробки. Дослідженням даної проблематики в історичній ретроспективі займалися такі: науковці: Н. Макіавеллі, В. Липинський, А. Колодний, Л.Филипович, В. Климов, О. Саган, П. Яроцький та багато інших. Держава – це особлива політико-територіальна організація, що володіє суверенітетом спеціального апарату управління і примусу та здатна надавати своїм велінням загальнообов'язкового характеру. Поняття держава можна розуміти як систему офіційних органів, що здійснюють керівництво суспільством. Вона в суспільному просторі має таку функціональність:

1) це здійснюваний за допомогою офіційних органів політико-територіальний спосіб організації публічної влади, покликаний керувати суспільними процесами шляхом надання своїм рішенням загальнообов'язкового характеру та можливістю реалізації цих рішень через примус; 2) це сукупність людей, території, на якій вони проживають та суверенної у межах даної території влади; організація політичної влади, головний інститут політичної системи суспільства, який спрямовує і організовує за допомогою правових норм спільну діяльність людей і соціальних груп, захищає права та інтереси громадян.

Сутність держави – це внутрішній зміст її діяльності, який виражає єдність загальносоціальних і вузькокласових (групових) інтересів громадян. Будь-яка держава, разом із вирішенням суто класових завдань, виконує й загальносоціальні завдання, без яких не може функціонувати жодне суспільство. Це – засоби зв'язку і транспорту, будівництво шляхів, іригаційних споруд, боротьба з епідеміями, злочинністю, заходи щодо забезпечення миру та інші [2 с. 90].

Релігія (від лат. *religio* – зв'язок) – в широкому розумінні віра, світогляд, бачення, сприйняття і відображення суцього людиною або спільнотою людей; релігія визначає уявлення людини про свою роль в цьому світі, свої можливості та обов'язки по відношенню до цього світу, інших людей та самої себе. Формування цих уявлень здійснюється, як правило, через призму приписів, настанов та роз'яснень, які, як вважається надаються надприродною силою (Богом або богами, Абсолютом і т.п.) або іншими людьми – вчителями, авторитетними філософами. Таким чином, релігією також часто називають будь-яку усталену і чітко виражену систему віри, способу поведінки, етичних цінностей, уявлень про сутність людини і світу [1].

Багато зробив для визначення ролі релігії у становленні й функціонуванні держави та в організації громадянства В. Липинський. Розглядаючи типи її взаємовідносин зі світською владою, він говорить про релігію як про владу духовну. По суті, йдеться про взаємовідносини двох основ, двох способів, принципів організації, впорядкування соціального життя. Використовуючи термінологію, яка в релігієзнавстві вкорінилася з часів середньовіччя і якою послуговувалися й сучасники дослідника, наприклад М. Вебер, учений вдається до визначень «ідея» та «меч». Своєрідність підходу В. Липинського полягає в тому, що в основу типології взаємин релігії і політики він поклав способи організації держави і громадянства. За його концепцією, державне життя скеровує активна меншість, аристократія (еліта). При цьому український соціолог вказує на три методи її організації [8, с. 276].

Суспільно-політичний лад, де активна меншість твориться шляхом організації різнокласових елементів в одній верстві, котра необмежено панує над цим громадянством, В. Липинський розглядає як охлократію. Оскільки охлократична еліта не займається матеріальним виробництвом, її можна назвати неосілою, номадною. Її члени організовані в мілітарних формаціях-партіях, відзначаються організованістю та дисципліною, що мотивується фанатичною вірою – ідеологією [7, с. 219]. Порядок, за цією концепцією В.Липинського, не дозволяє стабільно функціонувати бюрократичній системі розвитку суспільства.

Зовсім інші принципи покладено в основу демократичного методу організації еліт. В. Липинський назвав цей метод хаотичним. Він зазначав, що у демократичній системі керівною верствою, тобто елітою, є купці, фінансисти та інтелігенція, які керують хаотичним методом парламентарної демократії. Якщо ж аристократія приходить до керівництва шляхом відбору найдостойніших представників різноманітних станів і класів, то такий суспільно-політичний лад, за В. Липинським, – це класократія, яка і є найкращим методом організації національних еліт.

Перший, охлократичний тип державного життя, – це такий стан, коли політики «намагаються зробити з релігії послухне знаряддя в своїх руках». А тому вони не бачать доцільності в існуванні духовної влади, яка, не підпорядковуючись повністю світській владі, могла б обмежувати й контролювати її своїм духовним авторитетом. Така державна влада є одночасно і найвищою духовною владою [7, с. 219]. Охлократія змушена поєднувати в собі дві влади, два авторитети, оскільки «одинокa сила – сила меча, не сполучена з матеріальною силою продукції, – тільки тоді авторитетна, коли вона в очах пасивних мас репрезентує одночасно і віру, і владу духовну: коли меч охлократичний не є ножом звичайного різника, а «освяченим» мечем пророка, збираючого для себе дань і правлячого масами в ім'я віри, для її поширення, на її оборону» [9, с. 222].

Дуже часто керівна верства, за Л. Кондратиком, складається з «матеріалістичних спекулянтів». «Спекулянт, чи на торгівлі, чи на промислі, чи на релігії, чи на політиці, – пояснює вчений, – хоче мати завжди при найменшому зусиллі якнайбільші зиски; хоче вибитись всіма засобами наверх. Для цього йому потрібна якнайбільша свобода» [6, с. 198] – оскільки релігія обмежує будь-які негативні прояви свободи, то вона є неприйнятною для таких організаторів державного життя. Саме тому вони намагаються обмежити сферу її вияву, позбавити суспільство організуючих впливів релігії, яку ці державники прагнуть розглядати як «приватну справу» і таким чином позбутися вищої відповідальності за свої дії [10]. Словами «обмежувати і контролювати» вчений якраз і наголошує на одному з виявів функції релігії – бути організаційним чинником соціального життя. Однак релігія не може виконувати роль організуючої соціальної сили, коли вона має підпорядкований статус. За приклад таких взаємин релігії і держави слугує стародавній Іудея, Стародавній Єгипет, мусульманські країни, більшовицька Росія і багато інших держав [7, с. 220].

Поява принципу свободи совісті, згідно з Коул Ч. Д., – свідок того, що в сучасному світі релігія з "загальної справи" перетворюється на "приватну справу" людини. Сам після себе цей процес свідчить про розпад системи духовних цінностей, втраті спрямованості до порятунку в більшій частині суспільства, що затверджує принцип свободи совісті. Якщо спочатку держава виникла як інструмент твердження в суспільстві божественного закону, то свобода совісті остаточно перетворює державу на виключно земний інститут, що не зв'язує себе релігійними зобов'язаннями. Затвердження юридичного принципу свободи совісті свідчить про втрату суспільством релігійних цілей і цінностей, про масову апостасію і фактичну індиферентність до справи Церкви і до перемоги над гріхом. Але цей принцип виявляється одним із засобів існування Церкви в безрелігійному світі, що дозволяє їй мати легальний статус в секулярній державі і незалежність від інаквовіруючих або невіруючих шарів суспільства. Релігійно-світоглядний нейтралітет держави не суперечить християнському уявленню про покликання Церкви в суспільстві. Проте Коул вважає, що Церква повинна указувати державі на неприпустимість розповсюдження переконань або дій, ведучих до встановлення суцільного контролю за життям особи, її переконаннями і відносинами з іншими людьми, а також до руйнування особистої, сімейної або суспільної моральності, образи релігійних почуттів, нанесенню збитку культурно-духовній самобутності народу або виникнення загрози священному дару життя. У здійсненні своїх соціальних, добродійних, освітніх і інших суспільно значущих програм Церква може розраховувати на допомогу і сприяння держави. Вона також має право чекати, що держава при побудові своїх відносин з релігійними об'єднаннями враховуватиме кількість їх послідовників, їх місце у формуванні історичної культурної і духовної спадщини народу, їх цивільну позицію. Звісно, що така думка науковця є суто конфесійною, заангажованою, але з іншого боку, показує нам його розуміння взаємовідносин держави і церкви [5, с. 83–87].

Однією з полярних моделей у відносинах держави та церкви є сепараційна схема, яка пропонує концепцію повного розведення держави та релігійних інституцій, а також не передбачає якихось втручань у право на свободу совісті з боку держави. Найбільш далеко в такому напрямку зайшла правова модель США, яка зорієнтована, перш за все, на Першій поправці до Конституції США (де проголошено, що Сенат ніколи не прийматиме норм, що регулювали б свободу віросповідання, слова, зборів тощо) [6]. Коротко можна схарактеризувати цю модель як таку, де декларується рівність всіх релігійних організацій перед законом: держава не спонсорує жодну релігію чи конфесію і не підтримує її в інший спосіб; держава не втручається у справи релігійних організацій, якщо не йдеться про випадки правопорушень з боку останніх; церква не виконує жодних державних функцій; релігійна освіта надається виключно в недержавних освітніх закладах.

У межах сепараційної моделі іноді виокремлюють два підрозділи – антагоністичне відокремлення та неантагоністичне. Перший варіант спрямований на пониження релігійних організацій щодо держави, невизнання за ними статусу юридичної особи, проголошення атеїзму державною ідеологією тощо. Найбільш наближеною до такого статусу є сучасна французька модель, хоча зазвичай така позиція використовується в пом'якшеному вигляді. Натомість, американська модель неантагоністичного відокремлення на підставі розмежування юрисдикцій держави та церкви є критерієм для формування сучасної державно-церковної політики у світі. Можемо навести висловлювання Ч. Д. Коула у 1994 році щодо цього – «американська конституційна структура з питань релігії та її відношення до державних процесів є важливою частиною американської демократії, і ця структура, безумовно, варта того, щоб до неї звернулася будь-яка держава, яка розглядає питання встановлення нового конституційного порядку» [8, с. 83]. Варто зазначити, що, крім України, до такої поради прислухалися свого часу Японія, Португалія та інші країни.

Коопераційна модель полягає в тому, що держава забезпечує домінуючий статус однієї чи кількох релігійних спільнот, підтримує їх та отримує підтримку у відповідь. Приблизно сорок країн, серед яких Великобританія, Данія, Іспанія, Вірменія, Саудівська Аравія, Греція тощо, затвердили відповідними нормативно-правовими актами провідний статус окремої конфесії, залишивши іншим у кращому випадку лише можливість існування без утисків з боку держави, проте й без жодної підтримки. Щодо співпраці держави та церкви за коопераційної моделі, правомірною виглядає пропозиція Г. Друзенка виокремлювати наступні її напрямки: по-перше, держава може визнавати юридичну силу за церковними актами (Італія, Греція, Вірменія і т.д.); по-друге, представники церковних структур можуть безпосередньо брати участь у здійсненні державної влади (Великобританія, Швеція); по-третє, держава може визнавати дипломи з релігійної освіти та вводити в систему державної освіти елементи освіти релігійної (Німеччина, Австрія, Іспанія); по-четверте, держава може прямо фінансувати якусь конфесію чи стимулювати подібну підтримку з боку приватних осіб та організацій (Німеччина, Данія); по-п'яте, держава та церква можуть співпрацювати у сфері охорони пам'яток культури; нарешті, держава та церква можуть проводити спільні соціальні програми [10, с.34].

Історичним прикладом коопераційної моделі державно-церковних відносин можна назвати принцип симфонії, що існував у Візантійській імперії. Цей принцип ставав все більш явним зі зростанням ролі християнської церкви, а остаточно оформився у відомій шостій новелі імператора Юстиніана, що він адресує патріарху Єпифанію – «Найбільші блага, що надані людям вищою благодаттю Божою, суть святенництво та царство, з яких перше (святенництво, церковна влада) піклується про Божественні справи, а друге (царство, державна влада) керує та піклується про людські справи, а обидва, виходячи з одного джерела, складають прикрасу людського життя». Проте, модель симфонії, або співзвучності, все ж відокремлює церковну та державну структури, хоча її практичне застосування часто призводило до зловживання на користь держави, або так званого цезарепапізму.

Існують також інші класифікації моделей державно-церковних відносин, проте всі вони, врешті-решт, стосуються політики розподілу функцій релігійної та світської структури суспільства. Полярними позиціями такої політики є ворожнеча держави та церкви (як це мало місце свого часу в СРСР чи Франції) та симфонічне співробітництво держави та церкви (зазвичай йдеться саме про одну, домінуючу конфесію, що співпрацює з державою), а середньою ланкою – відокремлення та суверенітет цих двох інституцій (іноді це антагоністичне розмежування, іноді – неантагоністичне, залежно від ступеню конкуренції між ними та інших факторів). Значна амплітуда акцентів державно-церковних відносин у національних правових системах є похідною від історичного та регіонального розвитку тієї чи іншої моделі, а плюралізм підходів не порушує міжнародного права про свободу совісті. Кожна країна обирає свій шлях розвитку стосунків між державою та церквою, що найбільше відповідає інтенціям, які домінують у суспільстві [4, с. 48].

На терені сучасного зростаючого плюралізму усвідомлюється важлива роль релігії як духовного чинника українського суспільства. Збільшується вплив релігійних цінностей на життя України. Розбудова ринкових відносин, входження України до правового простору європейського співтовариства, ліквідація ідеологічної одноманітності дають можливість людині вільно самовизначатись світоглядно і політично на основі Закону «Про свободу совісті та релігійні організації». З санкції держави релігійні організації мають усі необхідні умови для своєї діяльності. Почали інтенсивно відновлюватись храми, будуватися культові споруди. Церква зміцнює своє матеріальне становище і кадровий потенціал, піклується про задоволення культових потреб віруючих [2].

Відновили свою діяльність зруйновані в минулому релігійно-церковні утворення української орієнтації. Зросла роль церкви у справі національного відродження. Поряд із традиційними християнськими віруваннями активно заявляють про себе нетрадиційні для України релігії. Релігія дедалі більше стає постійним чинником життя України. Значно зросла кількість віруючих, змінилось

ставлення до релігії представників різних верств суспільства. Молодь позитивно визначила свою позицію щодо релігії – це свідчить про істотні зрушення в її духовності. Оскільки саме молоді належить головна роль у розбудові нашої держави, визначення її ставлення до релігії набуває виняткової ваги у формуванні її світоглядних цінностей і моральних орієнтирів. Внаслідок зростання інтересу молоді до релігії, у релігійних громадах значно збільшилась кількість людей з вищою освітою та студентів. Це пояснюється тим, що в релігії вони вбачають своєрідний засіб розв'язання політичних, етнічних та культурних проблем, тобто основну силу, здатну сформувати цивілізоване суспільство.

На сучасному етапі окремі державні та політичні діячі активно підтримують релігійно-церковні утворення. Спостерігається підвищений інтерес до релігії з боку інтелігенції. У незалежній Україні відновлюється і зміцнюється статус церкви. Сучасна соціальна діяльність церкви проявляється у світоглядно-культурній, просвітницькій роботі. Набула різних форм благодійницька діяльність церкви. Вона закликає людей сумлінно виконувати громадські обов'язки, закони, зміцнювати сім'ю, брати активну участь у розв'язанні екологічних та інших глобальних проблем, боротися з моральними недоліками суспільства. В Україні церквою створено навчально-освітні заклади як альтернативні державним. Важливим є внесок церкви у збереження пам'яток історії, національних святинь українського народу. Особливістю соціальної діяльності церкви є посилення її ролі у тих сферах суспільного життя, де вона ніколи себе не проявляла: у політиці, у роботі різного рівня Рад народних депутатів, громадсько-політичних організаціях, в суспільно-політичних акціях. В цілому соціальна діяльність церкви свідчить про відданість ідеалам гуманізму, загальнолюдським нормам, що, безумовно, підносить її авторитет у суспільстві.

Основою для правового регулювання відносин держави і церкви у незалежній Україні є «Закон Про свободу совісті та релігійні організації» в якому визначені такі демократичні принципи: відокремлення церкви від держави та школи від церкви, захист прав і рівність громадян незалежно від їхнього ставлення до релігії, свобода пропаганди релігії, наукових знань і свобода совісті. Діючий закон істотно відрізняється від попереднього радянського законодавства щодо релігії та церкви. У ньому релігія визначається як реальне явище суспільного буття і припускається можливість її існування у майбутньому. Закону властива соціально-гуманістична спрямованість, орієнтація на критерії міжнародного права, толерантні відносини між церквою і державою [2;3].

На сучасному етапі розвитку Україна втрате упродовж своєї історії переживає процес національного відродження. Розбудова Української держави тісно пов'язана з реалізацією ідеї розбудови Української національної церкви. Етноконфесійна специфіка релігії надає процесам цивілізованого реформування українського суспільства, духовно-емоційного забарвлення, збагачуючи їх гуманістичними ідеалами і загальнолюдськими цінностями. Зміцнюючи національну самосвідомість, беручи участь у розбудові Української держави, церква і сама набирає сили від тенденції пріоритетного розвитку національної ідеї та інноваційного поступу українського державотворення.

Література

1. Вільна енциклопедія Вікіпедія <http://uk.wikipedia.org/>
2. Державно-церковні відносини в сучасній Україні http://zhurnal.lib.ru/s/shtokalo_m/derzhavno-cerkovni-vidnosyny-v-suchasnij-ukrajni.shtml
3. Державно-церковні відносини в період незалежності України <http://revolution.allbest.ru>
4. Конституція України. – Харків: Одиссей, 2006.
5. Коул Ч. Д. Пропозиції стосовно відокремлення церкви від держави з погляду розвитку демократичного суспільства // Свобода віровизнання. Церква і держава в Україні : Матеріали міжнародної наукової конференції, Київ, 28–30 верес. 1994 р. – К.: Право, 1996.
6. Взаємодія політики і релігії, Кондратик Л. <http://www.nbuv.gov.ua>
7. Липинський В. Релігія і Церква в історії України // Політологічні читання. – 1994. – №1.
8. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – Київ, Філадельфія, 1995.
9. Перша поправка до Конституції США // http://en.wikipedia.org/wiki/First_Amendment_to_the_United_States_Constitution від 30.11.2008р.
10. Самолук В., Філіп'єв А., Мартинюк Р. Основи правознавства: навчальний посібник. – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2006.

Summary

Anna Slubska

Church-state relations: historical and contemporary retrospektsiya

This article analyzes the historical model of the relationship and mutual influence of state and religion, the specific operation and development of religion, of church and state in modern societies.